

Távol az Araráttól Örmény kultúra a Kárpát-medencében

A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása
2013. április 5. – 2013. szeptember 15.

A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: *Kovács Bálint, Pál Emese*

A kiállítás katalógusát 2013. szeptember 16-án a Budapest Történeti Múzeumban
Óze Sándor és Terdik Szilveszter mutatta be.

Terdik Szilveszter művészettörténész könyvismertetését itt adjuk közre:

Terdik Szilveszter

„Elköteleződtem az örmény kultúra mellett...”

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Noha nem vagyok a hazai örmény történelem és művészet kutatója, mégis örömmel tettem eleget ennek a fölkerésnek, amit ezúton is köszönök.

Magyarországon úgy tűnik, hálás dolog örmény témákkal foglalkozni. Előbb vagy utóbb, kis túlzással élve, mindenkiről kiderül, hogy valamilyen örmény kötődése is van. A kiállítást megelőző konferencián hallottuk, hogy a magukat örménynek, vagy örménynek is vallók száma a legutóbbi népszámláláson növekedett. Néhány éve tudatosult családomban, hogy apai ágon mi is a Magyarországra került örmények kései leszármazottai vagyunk. Örültem, amikor ez kiderült, így azt is megértettem, miért is vonz már oly régóta az örmény templomok építésze, amelyet Tompos Erzsébet klasszikus építészettörténetéből ismerhettem meg. A fekete-fehér képek alapján jól ismert emlékek némelyikét egyszer aztán élőben, Örményországban is volt módom megsejlelni. Ekkor végleg elköteleződtem az örmény kultúra mellett, ha nem is tudományosan, de érzelmileg biztosan. Beigazolódott a mondás: Vér vízzé nem vá-

Dr. Terdik Szilveszter

lik, – még a sokszori hígítás ellenére sem.

Jelen kiállítás az erdélyi és a magyarországi örmények történetét, kulturális-művészeti örökségét, illetve társadalomtörténetét mutatja be, a kényeszerű együttélésre adott reakciókat, annak eredményeit fessegeti. A katalógus első részében tanulmányokat, a második részében pedig a kiállított tárgyak pontos ismertetését találjuk.

A tanulmányok többsége történeti, illetve művelődés- és társadalomtörténeti tematikát dolgoz föl, a művészettörténetet szorosabb értelemben csak két dolgozat képviseli. Végigolvastam a szövegeket, a kiállítást többször megnéztem, benyomásaimat, esetleges kérdéseimet most összegzem.

Az erdélyi örmények társadalomtörténete, korai története táru föl Pál Judit tanulmányában. A szerző, aki a Kolozsvári Magyar Intézet igazgatója, már régóta foglalkozik az erdélyi örményekkel is. Tanulmányában kitűnően foglalja össze a kérdéshez kapcsolódó problémákat, stílusa a nem szakmai közönség számára is közérthető, olvasmányos, érződik, hogy a szerző mindent

tud erről a kérdésről, ezért a kötet terjedelmi korlátaihoz igazodva megfelelő arányban, egyenletes minőségben adagolja mondanóit.

Nagy Kornél az erdélyi örmény egyház első meghatározó személyiségéről, Oxendio Virzirescóról írt tanulmányt. A szerző Schütz Ödön utolsó nagy tanítványa, nemcsak nevének, hanem tudományos munkásságának köszönhetően is, a hazai armenológia ki-

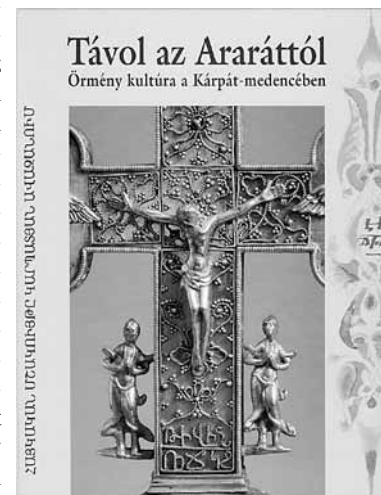
emelkedő, fiatal képviselője. Doktori dolgozatában már földolgozta az erdélyi örmény egyházi unió történetét, levéltári kutatásainak köszönhetően számos történeti legendát, régi beidegződést tudott új megvilágításba helyezni, ahogyan ez a kötetben olvasható tanulmányából is látszik. Persze a mítoszok lerombolása nem mindig kellemes. Kornél tanulmányát olvasva kitűnik, hogy a szóban forgó egyházi személy nem volt könyvnyű eset, aki persze nagyon következetesen ragaszkodott elveihez, elképzelései megvalósításához az erőszaktól sem riadt vissza, ami abban a korban teljesen normálisnak is számított. Megdöbbenett, hogy mennyire hasonló vonások jellemezték a néhány év múlva az 1720-as években ki-nevezett első fogarasi román görögkatolikus püspököt, Pataky Jánost és utódait is. Pataky, Virzirescóhoz hasonlóan, román léte ellenére latin rítusú volt, a kolozsvári jezsuitáknál nevelkedett, csak később vette fel a bizánci rítust. Persze így sebezhetővé is vált, hiszen a liturgiában elkövetett hibáit hívei rögtön észrevették, és ha teheték, arra hi-

vatkozva, hogy püspökük megváltoztatja az ősi szertartásokat, visszatértek az ortodoxiába. Érdekes, hogy míg az erdélyi örmények az uniónak köszönhetően szinte maximálisan latinizálódtak a század végére, addig a román görögkatolikusok maximálisan igyekeztek a rítus tisztaságát megőrizni, ami egészen a 19. század végéig alapvetően sikerült is nekik. A két unitus közösség eltérő reakciójának oka különböző társadalmi, és egy-

házipolitikai helyzetekkel magyarázható: míg a románok viszonylag hamar megkapták az önálló egyházmegyét, addig az örményeknek sajnos ez nem sikerült.

A következő tanulmányok az örmény írásbeliséggel foglalkoznak. Armenuhi Drost-Abgarjan az örmény írás történetének kezdeteit villantja föl, míg Meliné Pehlivanian az örmény könyvnyomtatás korai fejlődését mutatja be. Bámulatos az az erőfeszítés, hogy egy alapvetően már

diaszpóra létre kényszerült nép hogyan fedezze föl a kor technikai vívmányaiban rejlő lehetőséget, és hogyan alapozza meg ezzel azt az irodalmi keretet, amely a nyelv és kultúra továbbélésének záloga lesz a következő évszázadokban. Perger Péter külön tanulmányban foglalja össze az erdélyi Misztótfalusi Kiss Miklós szerepét az örmény tipográfia megteremtésében. A kiállítás egyik terme az örmény könyvnyomtatás korai darabjait, illetve az erdélyi örmény írásbeliség kiemelkedően szép emlékeit mutatja be. Itt azért megjelennek még az örmény miniatúrák is, igaz nem túl nagy számban, de leg-

alább nyújtanak némi ízelítőt arról a hihetetlenül pompás és finom miniaturafestészetéről, amely a 11. századtól kezdve úgy teremtett sajátos formavilágot, hogy a bizánci, a perzsa és más keleti népek művészetének legjavát is magába olvasztotta.

Ehhez az egységhez tartozik még Kovács Bálint tanulmánya is, amelyben az erdélyi örmény könyvkultúra sajátosságait mutatja be. A szerző a lipcei Közép-Kelet-Európa Intézet munkatársa, évek óta foglalkozik az erdélyi örménységgel. Közreműködésével készült két alapvető jelentőségű kötet, amelyek nélkül az erdélyi örmény művelődéstörténet is nehezen írható meg: az erzsébetvárosi könyvtár, és a szamosújvári gyűjtőlevéltár repertórium. A korábbi örmény tematikájú konferenciák társszervezője, s nem utolsósorban a jelen kiállítás egyik kurátora is.

A következő két tanulmány tekinthető szorosabb értelemben is művészettörténettel foglalkozónak. Tamáska Máté Szamosújvár építészeti fejlődését vizsgálja föl. Valóban lenyűgöző erdélyi viszonylatban ez a tervezett városszerkezet, amely még ma is sokat őriz egykori visszfényéből. A házak közül sok olyan áll még ma is, amely külön figyelmet érdemel. Itt jegyzem meg, hogy az erdélyi örmény szakrális építészeti kutatásába a budapesti Műszaki Egyetem hallgatói is bekapcsolódtak néhány éve Veóres András vezetésével. Megtörtént a templomok fölmérése, ezek alapján az egyik résztvevő, Nagy Gergely Domonkos az erzsébetvárosi nagy templomról külön tanulmányt is írt a B. Nagy Margit- emlékkötetben.

Pál Emese, a kolozsvári egyetemen mostanában védi a témából írt doktori dolgozatát. Munkájával az erdélyi örmények művészetének kutatása új fázisába lépett, méltó módon folytatja a nagy elődök művét, eredményeire a kutatásokat komolyan megkezdő B. Nagy Margit is büszke lehetne. Tanul-

mányának első felében ő is fölteszi azt a kérdést, ami sokakban megfogalmazódik, akik az erdélyi örmény templomokban járnak: mitől is örmény ez, hiszen szinte semmiben nem különböznek egy átlagos római katolikus templomtól? Csak a feliratok, egy-két örmény ikonográfiájú kép tanúskodik a gyökerekről. Egyrészt valóban az egyházi unióknak köszönhető ez a nagyfokú latinizáció, másrészt látni kell, hogy a többségi társadalom normái erősen meghatározzák az adott kisebbség ideáit, elvárásait. Nekik is az kezdetszeni, ami a többségnek. Az lesz az irányadó, amit a környezet annak tart. Néhány éve jártam a moldvai Suceava egyik örmény templomában, a Zamca-erődben. Erdélyhez képest ott hűen őrizték meg a hagyományos örmény liturgikus teret, bár az épület kívülről nem különbözik a korabeli ortodox templomoktól. Interneten rákerestem a többi moldvai örmény templomra is, és megdöbbenve láttam, hogy a 19. században divatba jött egy sajátos ikonosztázion is ezekben a templomokban. Független helyett egy olyan képfalat építettek a diadalívbe, amelynek nem három ajtaja van, mint a bizánciaknál, hanem csak egy nyílás közepén, hogy az oltárt is látni lehessen. Hát, ez is egy helyi fejlődés, a többségi kultúrához való igazodás jele.

Pál Emese tanulmánya első felében a szamosújvári nagy templom eddig alig, vagy egyáltalán nem kutatott aspektusaival foglalkozik. Nagyon izgalmas új adatokat közöl az egykori főoltár építés- és bontástörténetéről. Ez az oltár Erdélyben az egyik utolsó példája volt annak a baldachinos oltártípusnak, amely a 18. század közepén a gyulafehérvári székesegyház mintájára az egész tartományban elterjedt. Külön szórakoztató az a levlérszlet, amelyben a közönség finoman kifejezi egyik hittestvéreinek, miért is neki kellene állnia az oltár készítésének összes költségét.

Fontos új adatokat gyűjtött össze a templom Rózsafüzéres Mária-képével kapcsolatban is. A kegyképfunckióra emlékeztet a kiállításon szereplő néhány fogadalmi kép, amelyek apró, de nagyon fontos kultúrtörténeti pillanatfelvételeit nyújtják a barokk város hétköznapjainak is.

Az erdélyi örmények Mária-tisztelete még sok izgalmas adatot tartogat a kutatás számára. Bizonyos kegyhelyek, kegyképek kultuszát ők közvetítették Erdélybe. Kovács Zsolt a dési ferences templom Mária-képeit vizsgálva jegyezte meg, hogy a czerstochowai kép kultusza valószínűleg az ő galíciai kapcsolatainak köszönhető Erdélyben. De a mariazelli kegyszobor másolatait is gyakran ők hozták be, a szamosújvári templomokban is volt, sőt a kiállításon is szerepel egy másolat.

Pál Emese, tanulmánya második felében az erdélyi templomok szinte egyetlen tisztán örmény tematikájú csoportjának, a Világosító Szent Gergelyt ábrázoló, nem csak örmény templomokban található képeknek ikonográfiáját és előképeit mutatja be nagyon meggyőzően.

A kiállítás harmadik termében tárul föl az egyházi emlékek jelentős csoportja. Nekem az a kis fogadalmi kép a kedvencem, amelyen Szongott Meszrop térdel patrónusa, az örmény ábécét megalkotó Meszrop Mastoc előtt. Van valami elragadó bája ennek a kis kompozíciónak, amelyen a magyaros ruhában térdelő ifjú kilétét még az örmény írás magyarázza, tehát együtt van az ősi, és az új, fölvetett kultúra. Talán valamelyik helyi örmény festő munkája lehet ez a kép, Kovács Zsolt a dési ferencesek adatai között talált is utalást pl. Zachariás örmény festőre. A térdelő fiú mögött fölűnik egy feliratokkal nem ismertett szakállas alak, kezében olvasóval. A Hétszűnyű Koponyáni Monyókat idéző figura nyilván nem az örmény-ma-

gyar folklór hasonulásának jele, hanem valamelyik pusztai aszkéta ábrázolása. Szerintem Szent Onufrius remete lehet, akinek tésztét 60 évnyi pusztai élet után már csak hosszúra nőtt szakállja és haja védte a sivatagi időjárástól. Tiszteletének több jelét láttam Lembergben is, míg Magyarországon és Erdélyben kevésbé volt ismert, talán ez a kép is az örmények galíciai kapcsolatainak halvány lenyomata.

Az utolsó két tanulmány társadalomtörténeti. Ifj. Bertényi Iván szemléletesen mutatja be, hogy a dualizmusban az örmények számarányukhoz képest milyen magasan voltak reprezentálva a politikai életben. Meggyőzően ismerteti és tárja föl az asszimilációs modellek működését, végeredményét. Kránitz Péter Pál pedig egy kevésbé ismert aspektust, a két háború közötti újabb diaszpóra történetét dolgozza föl, amely hiánypótló. A kiállítás utolsó termei kapcsolódnak ehhez a tematikához, ahol kitűnő portrék, kariatúrák, két nagyon szép szőnyeg és az örmény sajtótermékek villantják föl a hazai örmények társadalmi helyzetét, történelmi szerepét.

A kiállítás több hazai és erdélyi gyűjtemény együttműködésével jött létre, ami a kurátorok kitaratását dicséri, hiszen a bürokratikus korlátok leküzdése – Európai Unió ide vagy oda –, ma sem egyszerű. Nagyon fontos, hogy a hazai gyűjtemények fölterképezése is megtörtént, pl. az Iparművészeti Múzeum textiljei közül több most kerül először örmény kontextusban reflektorfénybe. Az 1950-es években ez a múzeum restaurálva adta vissza Romániának az összes, a háborúban ide menekített, a szamosújvári Örmény Múzeumból származó textilt. Ebből az anyagból mégis alig jött át valami, vagy talán semmi, hiszen régi-új hazájukban már nem mindig kerültek megfelelő körülmények közé.

Szép ez a katalógus, tetszetős kézbe venni. Mérete, formája ember- és olvasóbarát. A szépen szerkesztett kötet Lengyel János munkáját dicséri.

Ez a kiállítás és katalógus nem csupán történeti, nem csupán művészettörténeti, nem csupán művelődéstörténeti. Mind egyik szempont mindegyik egységben jelen van. A rendezők egymásba szőtték, jól összecsomózták a különböző erősségű szála-

kat, a különböző színű fonalakat. Az összkép olyan tarka lett, mint egy örmény szőnyeg. Geometrikusan rendezett ornamensek, önmagukban is szép formák, amelyek bizonyos távolságból nézve harmonikus egésszé állnak össze.

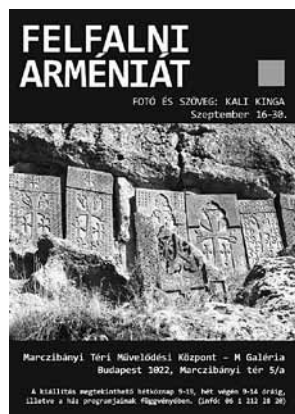
Köszönet érte.

(Elhangzott 2013. szeptember 16-án a Budapesti Történeti Múzeumban)

Értékörzés és értékteremtés

Egy szép táj, a csillogó víztükör vibráló felszínén feltűnő napfény, az alkony, mindig is megkapó látvány egy fényképen. Az üde színek egy ismerős tájon, irodalmi tartalom, mondanivaló nélkül is magával ragadnak. **Kali Kinga** író, antropológus, diaszpóra-kutató, az erdélyi örmények szellemi kulturális örökségének egyik jeles kutatója a szép fényképek mellett irodalmi élménnyel is meglepte a közönséget a Budapest II. Marczibányi Téri Művelődési Központ M Galérián szeptember 16-án megnyitott **Felfalni Arméniát** – fotó- és szövegkiállítás Örményországról című kiállításán.

Kali Kinga felvételein örmény tájakat, épületeket és embereket láthattunk, amelyek megőrizték három örményországi utazása emlékeit. Csodálatos fotókat, és hozzá magvas gondolatokat, amellyel új értéket teremtett. Isten útjai kifürkészhetetlenek a művészet területén is. Sohasem tudhatjuk, mi a célja valakivel. Lehet, hogy a megszokottól eltérő módon, új utakon kívánja felhívni a figyelmünket a bizonyos mondanivalók közlésére legalkalmasabb eszközökkel. **Kali Kinga** fotói felhívják a figyelmet. Emléket állít, és miközben fotóz, hiszem, hogy közelebb kerül Istenhez is.

társulat elnöknasszonya, majd így folytatja: „Az egyesület az erdélyi örmény kulturális értékek megmentésének, megőrzésének, bemutatásának fóruma, értékeket teremt. Az EÖGYKE a kiállításain túl köny-

veket és az Erdélyi Örmény Gyökerek füzeteket is kiadja. Szeptember 16-án két kiállítás is erre a napra esett. Az egyik az Országos Széchényi Könyvtár és a Budapesti Történeti Múzeum által közösen rendezett Távol az Araráttól – Az örmény kultúra a Kárpát-medencében c. nemzetközi kiállítás, amelynek ünnepélyes zárása volt, benne a kiállítás katalógusának bemutatásával (cikkünk a 7–12. oldalon – a szerk.). A katalóguskö-

dr. Issekutz Sarolta

tet a kiállítás anyagának bemutatásán kívül számtalan tanulmányt is tartalmaz, amelyek az áprilisban lezajlott tudományos konferencián hangzottak el. A kiállítást és katalógust támogatta az EÖGYKE és a képviselőiből alakult Fővárosi Örmény Önkormányzat, a II. kerületi-, a Józsefvárosi-, a Ferencvárosi és a Bp. Főv. XII. kerületi Örmény Önkormányzat is. A kiállítás az

Kali Kinga és Forgách András

értékörzést mutatta be a látogatók számára.

A másik – **Kali Kinga** kiállítása térben és időben is távol van az előzőtől, de mégis szorosán összetartoznak. Az értékörzésen kívül már új értéket is teremt, amikor az örmény képi világot együtt mutatja be az örmény művész lelkéből kiszakadó gondolatokkal.”

A kiállítást **Forgách András** író nyitotta meg (a megnyitó a 14–16. oldalon), amelyhez hanglejtésű örmény egyházi és népzenei műsor is társult **Puskás Eszter** és **Hangist** együttese jóvoltából. **Kali Kinga** megköszönte, hogy létrejöhett a kiállítás, a látogatóktól pedig az érte, olvassák el a képek melletti szövegeket is.

Végezetül hamisítatlan örmény ízekkel

Sergio várt bennünket terített asztalánál.

(Béres)

Puskás Eszter és Hangist együttese

Telt ház, Kali Kinga kiállításán